

(əvvəli ötən sayımızda)

Boğazköy mixi mətnlərində Xatti hökmdarı Hələbə qarşı mübarizə apararkən hurri şəhər dövlətləri olan Arura və Turan da xattilərə qarşı mübarizədə iştirak edirlər.

İngilis assuroloqu L.Vaddell Quti və Khati adlarının eyni mənşədən olduqlarını və onların eyni xalq olduqları fikrini irəli sürür. O Qot adının Khatı adının dialektik forması olduğunu bildir. Beləliklə, Avropanın Qot tayfaları da Qutilərin varisləri kimi təqdim olunur. Britaniyanın Romaya qədərki qədim krallarının sikkələrində Kattititulu daşıyırdılar və qədim brittlər qottlar idilər. (Waddell L. 1929, Səh. 358)

Qutilərin ilk Sumer sülaləsinin banisi Ukusunin paytaxtı Tar və ya Uku tar və ya Ukhuda yerləşirdi ki, bu şəhər Pteriyada-Xappadokiyada yerləşmişdi. Qutium Taurus dağlarının şərqində yerləşirdi. Yunan-Roma dövründə həmin ərazi Katonia adlanırdı. Yəqin ki, Qutim Khatı və Xattinin qədim tayfa adlarından olmuşdur. Qutin paytaxtı bir neçə Sumer mətnlərində "Dağlıq Qutim" adlanırdı. Ora yəqin ki, Karxemişdən quzeydə yerləşən Maraş, Kissia və ya Xurmi şəhəri imiş. (Waddell L. 1929, Səh. 359, 360)

Çex tarixçisi Hroznunun Xettlərin mixi yazı mətnlərinə əsasən 1915-ci ildə onların dilini hind-avropa dili elan etməsi fikrini bir çox alimlər, eyni zamanda qədim Şərqi tarixinin görkəmli mütəxəssisi Seys tərəfindən qətiyyətlə rədd edilmişdir. Arilərin Ön Asiyaya gəlişləri e.ç. XV əsrin ortalarına aiddir. Bu zaman Parsaşatarın oğlu Sauşşatar Mesopotamiyada Mitanni dövlətinin əsasını qoydu. Mitannilərin dilinin ari dili kimi qələmə verilməsi yanlışdır. Mitannilərin dili yerli xalqın öz dili idi. Sauşşatarın yazdığı məktubda Mitanni adı Maitanni şəklində ifadə olunmuşdur və mənası ippadrom, yəni maydan deməkdir. Mitannilərin hakim sülaləsi arilər olduğu halda xalqın dili subar dilinin bir dialekti idi və kaspik/kassi dil ailəsinə aid idi. (Ernst Herzfeld. 1941, Səh. 190)

Hattilərin Misir mətnlərində Kheta, Assuriya mətnlərində Khatı, Bibliyada isə Heth, Hittim adlandırılırlar. Xattilərin Kussar şəhərinin hökmdarı Xattusil digər xatti şəhərlərini və tayfalarını tabe edib vahid xatti dövləti tərkibində birləşdirərək xattilərin böyük kralı ünvanını qazanmışdır. (Cowley A. E. 1929, Səh. 12)

Xattilərin digər kralı Mursil və

lər. Linqvistik və arxeoloji dəlillərə əsaslanaraq hind-avropalı luvrların Kiçik Asiyaya onların məskunlaşdıqları ilk vətənləri olan Qaradənizin Qafqaza qədər və Dunay arasındakı şimal sahilləri olduğunu və e.ç. III minillik ərzində onların Avropanın dərinliklərinə yayıldıkları müəyyən olunmuşdur. Ceyms Makkuin onların Anadoluya Qafqaz istiqamətindən yoxsa Bosfor və Dardanel boğazları vasitəsilə daxil olduqları məsələsinin araşdırıcılar ara-

Ələsgər Siyablı

qədər genişlənməmişdi.

R.Konder görə II Ramzesin papiruslarında Suriyanın quzeyindəki xattilərə mənsub 17 knyazın adları qeyd olunmuşdur. Bu adları öyrənməyi nəticəsində xattilərin Turan irqinə mənsub olduqlarına və onların akkadlarla yaxın olduqlarına əmin olduğunu yazır. Tur, Sar, Nazi, Lul, Essebu, Lar, Tarkon, Tarkun sözləri Xatti başçılarından tərkib hissələridir və akkad dilində başçı və prins anlamı daşıyır. "Lul" hunlarda geniş istifadə olunur və başçı deməkdir, "Lar" isə etrusklarda başçı deməkdir.

Tarkon etrusklarda Tarxun kimi ifadə olunur və müxtəlif türk dialektlərində də başçı və prins

akkadları və midiyalıları da əhatə edirdi. Kheta adlanan bu xalq Mərkəzi Asiyanın böyük xitay xalqı ilə eyniyyət təşkil edirlər. Xitaylar Kaşqarda Türkiistanın ən məhsuldar bərəkətli bölgəsi olan Xatayda məskunlaşmışdılar. Qaraxitay dövlətinin özülünü təşkil edən xitaylar türk mənşəli idilər. Xataylar sitayış etdikləri müqəddəs taxtı savaş zamanı özəl bir çadır-məbəddə özləri ilə daşıyırdılar. Mən Kheta və xitayların eyniyyət təşkil etdiklərini və hər ikisinin də tatar-türk olduqları haqqında elmi dəlilləri qəbul etsəm də, onların Türkiistanın mərkəzindənmi və ya Xəzər dənizi sahillərindənmi gəldiklərini haqqında qəti fikir söyləyə bilmərəm". (Conder R, 1890, Səh. 36)

Konderin yazdığına görə Xitay dilinin tədqiqatçısı Hovord onların dilinin türk dialektlərindən ibarət olduğunu və monqol dili ilə də yaxınlığa malik olduğunu qeyd edir. "Mənim Suriyada xitay dilində aşkar etdiyim sözlər və coğrafi adlar akkad dilindəki

Dünya tarixinin Turan dövrü

Asiyada məskən salmaları haqqında fərziyyələr irəli sürmüşlər.

Seys, Jensen, Rastovsev xattilərin Qafqaz mənşəli olmaları haqqında fərziyyələrin müəllifləridir. Xattilərə aid ən mühüm artefaq olan və üzərində Boğazköydə aşkar edilən xett emblemlərindəki təsvirlərlə eyni təsvirlər həkk olunmuş bürünc kəmərlər Rusiyanın cənubunda, yəni Qafqazda aşkar edilmişdir. Qafqazdan gələn xettlər öncə Kiçik Asiyada Boğazköydə məskunlaşmış, sonra batıya doğru yayılmışlar. (Cowley A. 1929, Səh. 24)

Xattiləri hitit və ya xett kimi təqdim edən və onların hind-avropa irqinə mənsub olduqları haqqında tezis təəfədarları xettlərin əsas qolunun Anadolunun mərkəzində, onların digər qolunu təşkil edən luvrları isə qərbdə, gələcək Lidiya torpaqlarında yerləşdiklərini qeyd edirlər və xett heroqliflərinin məhz hind-avropa mənşəli bu luvr tayfalarına məxsus olduğunu qeyd edir-

sında mübahisə mövzusu təşkil etdiyini yazır. Hind-avropa dilində danışan xalqlar Anadoluya e.ç. 2000-ci ildə daxil olmağa başlamış və e.ç. 1400-1200-cü illər arasında məskunlaşmışlar. (Djeymis Makkuin, Xettiiixsosed, 1983)

Anadoluda ən qədim mədəniyyətin qurucuları olan xattilərin tarixi, dili və etnik mənşəyi məsələsində Hind-avropa nəzəriyyəsinə rəhbər tutan bilim adamlarının fikirləri böyük qarışıqlığa səbəb olmuşlar.

Suriyanın və Xatti-hitit tarixinin və dilinin araşdırılmasına bir neçə əsər həsr etmiş ingilis Mayor Konder Xattilərin Mərkəzi Asiyadan, yəni Türkiistandan gəldiklərini linqvistik və etnoqrafik dəlillərlə sübut edirdi. Konder yazırdı: "Suriyanın şimalında məskunlaşmış qeyri sami xalq "kheta" və ya "khati" adlanırdı ki, onları Bibliyadakı hittitlərlə eyniləşdirirlər. Onların hakimiyyəti Hələbdən Qalileyaya qədər, hətta qüdrətli dövrlərində Fələstine

anlamı daşıyır. "Nazi" Sus və akkad dilində prins deməkdir.

Konder yazır: "Mənim Çindən başlayaraq Etrusklara, Finlandiyadan Xaldealərə qədər olan müqayisəli araşdırmalarımla nəticəsində hittit dilindəki şəxs və coğrafi adların ən çox türk-tatar dillərinə yaxın olduğunu sübut etdi. Hittit dili Midiya və Akkad dilləri ilə eyni qrupa mənsubdur."

Hittitlərin II Ramzeslə bağladığı müqavilədə onların tanrılarının adlarından dinləri haqqında məlumat əldə edə bilirik. Onlar günəşə, aya, dağlara, çaylara, buludlara və dənizə sitayiş edirdilər. Bu animistik təsəvvürlər bütün Mərkəzi Asi-ya xalqları üçün xarakterik idi. (Conder R. 1890, Səh. 32, 33)

R.Konder xatti-khetaları Mərkəzi Asiyada türklərin qədim bir qolu olan xataylarla eyniləşdirir: "Suriyanın sami olmayan xalqı turani mənşəyə malik idi və türk və monqollarla eyni kökdən olan bu xalqın şərqə doğru uzantısı

bir çox sözlərlə eyniyyət təşkil edir. Bir çox münasibətlər baxımından xitaylar Suriya khetaları ilə eyniyyət təşkil edirlər. Onların da atları və döyüş arabaları vardı. Onlar mahir xəttat idilər və bu yazı sənətini özləri ilə Çinə gətirmişdilər. Onlar göy və yer ruhlarına, müqəddəs dağlara və digər təbiət hadisələrinə sitayiş edirdilər. Mərkəzi Asiyanın Turan tayfaları zaman-zaman iskit, hun, uyğur, xitay və monqol adları ilə Aralıq dənizi sahillərinə və Avropaya gələrək məskunlaşmışlar". (Conder R. 1890, Səh. 37)

Qaraxitaylar və xüsusən də onun xatay boyları bir çox türk xalqlarının etnik tərkibini formalaşdırmasında mühüm rol oynamışlar. Qaraxitayların bir qolu olan türk mənşəli turquqlar isə monqol mənşəli xalqların etnik tərkibinə daxil olmuşlar, Anadolunun güneyindəki Xatay vilayətinin adı da Suriyanın qədim turanlı xitay xalqının adından yaranmışdır.

(ardı gələn sayımızda)